

УДК 327.8:930.24

Спецоперація СРСР в Афганістані 1979 – 1989 років: історіософська інтерпретація

Анатолій Костира,
доктор філософії в галузі історії,
науковий консультант
Української спілки ветеранів Афганістану
(воїнів-інтернаціоналістів)

Минуло вже понад двадцять років, як СРСР вивів з Афганістану свої війська після майже 10 років бойових дій. Але й досі не припиняється пошук відповіді на питання: „Що це було — війна в Афганістані, радянсько-афганська війна, інтервенція, агресія СРСР, надання інтернаціональної допомоги, політична помилка керівництва СРСР чи крок, продиктований геополітичними реаліями, детермінантами „холодної війни“?”

Свої історіософські міркування автор базує на історіографічному, джерелознавчому та бібліографічному аналізі більше тисячі окремих праць і періодичних видань [1].

Ключові слова: історіософія, „холодна війна”, Обмежений контингент радянських військ в Афганістані, спецоперація, військово-політична акція, Талібан, міжнародний тероризм.

More than 20 years have passed since the USSR called of its army from Afghanistan after almost 10 years of war. But the question needs answer yet: „What was that – war in Afghanistan, soviet-Afghan war, intervention, the USSR invasion, giving international help, political mistake of Soviet leaders or the step dictated by political realities, „cold war” determinants?

The author provides historiographic and bibliographic analysis of more than a thousand papers and periodicals.

Keywords: *historiosophy, „cold war”, limited contingent of Soviet forces in Afghanistan, special operation, military and political action, Taliban, international terrorism.*

У радянський період в умовах ідеологічного диктату КПРС історіософські мудрування про історію як таку (що й становить базисний зміст історіософії), про зміст і мету історії, про людину, її долі і призначення, м'яко кажучи, не заохочувалися, бо не вкладалися в тісні рамки класового, формаційного підходу до історії. Пострадянський час відродив історіософію в різних її вимірах: релігійно-етичному, геополітичному, національно-культурному, національно-державному, державно-імперському тощо. Спостерігається змагання напрямів, кристалізація предмету, методів, відпрацьовується категоріально-понятійний апарат.

Та наша мета полягає не в бажанні подискутувати, а здійснити спробу історіософського осмислення афганської епопеї 1979–1989 років. (Нам ближче розуміння історіософії як філософії історії, покликаної відповісти на питання про об'єктивні закономірності, єдність і багатомірність історичного процесу; про суть соціального детермінізму (закономірності і причинних обумовленнях явищ); достовірності історичних фактів і подій; про зв'язок історичного часу з інститутами соціальної організації, культурними цінностями, внутрішнім життям особистості. Вважаємо також важливим визначитися з тим, що в обраній нами темі стало метафізичним (застиглим), а що потребує діалектичного переосмислення.

У пошуку історіософського сенсу історичної події важливо виробити таке його наукове визначення, яке розкривало б глибинні причини і цілі певних дій, склад їх учасників, способи їх дій тощо. Це тим більше актуально з уваги на те, що, потрапивши в стик радянської і пострадянської епох, вивчення радянської спецоперації в Афганістані не пройшло академічної стадії. Внаслідок цього її сприйняття в суспільстві „зависло” на рівні повсякденної свідомості.

На нашу думку, адекватним змісту і формі участі Обмеженого контингенту радянських військ (ОКРВ) в афганській епопеї 1979–1989 років є визначення: воєнно-політична спецоперація СРСР в Афганістані (далі — спецоперація). Під цим розуміємо бойові та службово-бойові дії 40-ї армії, частин і підрозділів прикордонних, внутрішніх військ, органів держбезпеки, підрозділів спецпризначення, апарату радників СРСР для стабілізації ситуації в Афганістані, підтримки режиму Народно-демократичної партії Афганістану (НДПА) шляхом ліквідації баз, живої сили, ватажків незаконних збройних формувань (НВФ), блокування маршрутів доправлення зброї, боєприпасів, бойовиків НВФ і трасферу наркотиків, охорони стратегічних об'єктів і населення від диверсій, терористичних акцій тощо, що забезпечувалося політичним, ідеологічним, дипломатичним, економічним супроводом СРСР.

Якщо виходити з базисного змісту поняття „війна” і порівняння його зі змістом спецоперації, то явно бракує будь-яких підстав для метафізичного закріплення понять: „війна в Афганістані”, „афганська війна”, а тим більше „радянсько-афганська війна”. За межами базисного змісту визначень ООН залишаються поняття „агресія”,

„інтервенція”, „вторгнення”, „окупація” [2]. Спецоперація за своїм змістом і формою ніби „ковзає” по верхні цих понять, значною мірою не відповідаючи їх змісту. Зазначимо, що поняття „агресія”, „інтервенція”, „вторгнення”, „окупація” нерідко, особливо в західній історіографії, [3] відіграють роль концепцій і методологічної основи вивчення та висвітлення цієї теми. Відтак очевидною стає необхідність діалектичного коректування методологічних, концептуальних основ, категоріально-понятійного апарату вивчення й висвітлення спецоперації.

В історіософському осмисленні спецоперації проглядається вже чимало застарілих її маркерів – клішованих історичних фактів, подій і явищ. Насамперед, метафізичним постає Афганістан у своїй геополітичній привабливості. У період „холодної війни” його геостратегічне значення зросло через близькість його до СРСР — для США як плацдарму для удару по СРСР і розширення свого впливу в насиченому вуглеводнями азіатському регіоні, а для СРСР як фактора небезпеки на його південних кордонах. Маркерами спецоперації стали дати початку (25 грудня 1979 року) [4] і закінчення (15 лютого 1989 року).

Підписи всіх членів Політбюро ЦК КПРС під постановою „До становища в А” (Афганістані) від 12 грудня 1979 року [7] нівелюють аргумент про ухвалене рішення про уведення ОКРВ нібито лише четвіркою „геронтів” – Л. Брежнєвим, Ю. Андроповим, Д. Устиновим і А. Громиком навіть без відому Політбюро, Президії Верховної Ради СРСР, а тим більше без відому народу.

Щодо Верховної Ради і народу, то змодельємо контраргумент. Міністерство оборони СРСР (чи, скажімо, США тощо), звертається до свого парламенту із законопроектом про затвердження дати, складу сил, обсягу фінансування воєнної операції на території якоїсь держави. Законодавчий орган гласно приймає рішення, а для його схвалення народом проводить референдум...

Метафізичним є канонічний текст постанови ПЗ'їзду народних депутатів СРСР (грудень 1989 року), який не містить оцінки ні рішення Політбюро, ні спецоперації: „З'їзд народних депутатів СРСР підтримує політичну оцінку (??? – Авт.), яку дав Комітет Верховної Ради СРСР у міжнародних справах (у повідомленні Комітету теж не міститься жодної оцінки – Авт.) про введення радянських військ в Афганістан у 1979 році, і вважає, що це рішення заслуговує морального та політичного осуду” [8]. Тому немає жодних підстав посилатися на З'їзд, який ніби визнав рішення Політбюро про спецоперацію помилкою та ще й з епітетами „політична”, „трагічна”, „злочинна” тощо. Це аж ніяк не кореспондується з історизмом і об'єктивністю.

Щоб уникнути спотворення історіософського змісту спецоперації абсолютизацією її оцінки як помилки, необхідно звернутися до діалектики. Ще Й. В. Гете писав: „Набагато легше знайти помилку, ніж істину. Помилка лежить на поверхні і її зауважеш відразу, а істина прихована в глибині

й не кожен може відшукати її” [9]. Закостенілі радянські та зарубіжні методології (з діаметрально протилежними системами ідеологічних, оцінних координат: „інтернаціональна допомога” – „агресія”), концепції (радянська, зарубіжна й пострадянська, яка значною мірою некритично сприйняла закордонні підходи і, частково, категоріальний та понятійний апарат досліджень спецоперації) звужують проблемне поле її поглибленого історіософського осмислення.

Метафізична у своїй історичній іпостасі „холодна війна” як форма протиборства ідеологій, форм і змісту двох соціально-політичних систем — соціалістичної та імперіалістичної, їх військово-політичних блоків, двох наддержав – СРСР і США за світове панування. Немає рації розбиратися, яка з „імперій зла” – радянська чи американська – була „злішою”, яка з ідеологій – марксистська чи буржуазна – прогресивнішою чи реакційнішою. Адже мета була однаковою (розширення свого сегменту у світовому кондомінаті), а закони боротьби за панування були метафізичними за всіх часів. Вони припускали (і припускають) будь-які методи, засоби і форми боротьби, у тому числі і збройні (поки що будь-які, крім ядерного). Хоча, об’єктивності заради, відзначимо, що пальма першості у використанні сили в „холодній війні” належить США [10].

У світлі нової науки — глобалістики з її завданням прогнозування майбутнього розвитку один з варіантів прийдешнього має такий вигляд: повнота всієї влади в людстві опиниться в руках світового уряду, який вироблятиме стратегії глобального розвитку та знаходитиме ефективні й гуманні засоби їх здійснення [11]. Чим же ця перспектива відрізняється від стратегічної мети „Всесвітнього Інтернаціоналу”? Нічим. Крім того, що вбачає себе „розробником” такої ідеї.

Не проглядається іншого змісту, крім тоталітарного, і в радянській, і в американській соціально-політичній системі. Про радянський тоталітаризм написано мільйони сторінок. А в чому ж „демократія” менш тоталітарна? Гасло: „Америка понад усе” є близьнюком радянського гасла: „Раніше думай про Батьківщину, а потім про себе”. Будь-яка держава – це знаряддя насильства над особою. Право держави як політичної організації того чи іншого народу має перевагу над правами індивіда. Важко не погодитися з оцінкою багатьох історіософів, що демократія, по суті, є вищою формою тоталітаризму, причому витонченою, двоїстою, що поєднує жорстокість та авторитарність з декларуванням гуманності та поваги до іншого [12].

Жорстокість, агресивність західної демократії, закладена у прагненні до влади через придушення волі іншого, який опирається цьому прагненню (від хрестових походів, запровадження індіанських резервацій в США до військових операцій в Іраку та Афганістані). Очевидно, є сенс відмовитися як від демонізації СРСР та інтернаціонального обов’язку ОКРВ, так й від ідеалізації США та демократичного обов’язку міжнародних сил в Афганістані (ISAF) в оцінці більшої (меншої) демократичності чи тоталітарності, оскільки в основі цілевизначення та

Анатолій Костира

методів їх дій міститься бажання утвердити (у тому числі і силою) власного політичного „Я” шляхом придушення чужого „Я”.

Колишня адміністрація США на чолі з Дж. Бушем не тільки заявляла про пріоритет сили у справі захисту США й НАТО „західних цінностей” на всій планеті, але й діяла з позиції сили. Очевидно, вважається, що в США й на Заході цим цінностям ніщо не загрожує. Однак на нашій планеті майже 5 мільярдів людей сповідають власні ідеали з іншою релігійно-філософською, національною основою. Отже „демократичні” США й НАТО будуть „вогнем і мечем” впроваджувати власні цінності іншим, котрим гегемон відмовляє у праві на історичну ініціативу й місце у „світовому врядуванні”. Цим ще раз підтверджується теза про те, що уведення ОКРВ в Афганістан не вийшло за межі звичайної міжнародної практики „холодної війни” в умовах світового кондомінату наддержав. Заперечувати в змісті спецоперації протисторова двох систем і наддержав за розширення свого сегмента в кондомінаті підстав немає. Немає їх й у твердженнях про боротьбу винятково „за права людини”, „перемогу демократії в Афганістані”, що було тоді (і залишається й понині) пропагандистським козирем США, оскільки це псує соціально-політичний зміст спецоперації та її історіософський сенс.

В Афганістані „холодна війна” досягла свого піку. У будь-якому кульмінаційному зіткненні на ваги перемоги кидаються всі резерви, у тому числі й останні, незважаючи на наслідки. США в Афганістані максимально використали як традиційні форми і способи збройної та політичної боротьби, так і задіяли „резерви”, яких не мав СРСР: диверсії й терор (як основні способи бойових дій незаконних військових формувань, ісламський фактор, у тому числі й джихад, наркотичне джерело фінансування боротьби, психологічну війну не тільки проти афганської армії й ОКРВ, але й проти населення Афганістану та СРСР.

Не провина особового складу ОКРВ, який об’єктивно першим став на шляху міжнародного тероризму, що зароджувався в Афганістані, ісламського екстремізму та наркотероризму, що він не зміг на злеті зупинити ці явища і процеси. Сили виявилися не рівними. НВФ одержували масовану допомогу США й очолюваної ними латентної коаліції. Подібне вже було в 1930-х роках, коли, західні лідери не об’єдналися в боротьбі з фашизмом, що лише зароджувався.

США досягли своєї стратегічної мети в „холодній війні” – спровокували СРСР на тривалі, виснажливі бойові дії, які підірвали економічну, політичну, моральну, соціальну базу СРСР. Тому спецоперацію з цілковитою підставою можна віднести до одного з біфуркаційних механізмів – сукупності станів і процесів, з яких складається дія, коли система (у цьому випадку – радянська, соціалістична, світова) проходить через один з граничних станів, здійснюючи перехід до якісної зміни процесів, що відбуваються у ній, до зміни її організації. За нашою оцінкою, саме спецоперація, детермінована „холодною війною”, що досягла в Афганістані піку, багато

в чому каталізувала дезінтеграцію соціалістичної системи й СРСР. Це, у свою чергу, обумовило геополітичні зрушення, які можна порівняти з підсумками Другої світової війни.

Однак при цьому слід враховувати основне правило успішної стратегії, яке полягає в точному співвідношенні цілей і засобів – політики та економіки. Більш ніж сорокалітня „холодна війна”, її афганський пік нічого доброго не обіцяли й США, оскільки зменшення питомої ваги наддержав у світовому балансі є неминучим. Але в США шлях до катастрофи призупинила „перебудова” в СРСР, владне радянське „закулісся” та підсумки спецоперації.

За підтримки США Афганістан став базою бойового вишколу терористів багатьох країн, ісламського руху „Талібан”, „Аль-Каїди” на чолі з Усамою бен Ладеном [13], а також ідеологічною базою пропаганди й поширення „світової ісламської революції” на середньоазійські республіки СРСР та мусульманські держави планети. 11 вересня 2001 року „ісламські революціонери” дісталися й США. Історія ще раз засвідчила: „Хто сіяє вітер, той пожне бурю”. У перемоги, як відомо, багато „батьків”. Ісламські екстремісти, що пройшли школу Афганістану і уявили себе „переможцями” СРСР, увірували в те, що терором і диверсіями можна перемагати й наддержави.

Антитерористична операція багатонаціональних сил із забезпечення безпеки в Афганістані (ISAF) з переважанням контингентів США і країн НАТО, як і в день її початку, далека від досягнення мети. І це при тому, що, при збереженні деяких подібних аспектів внутріафганської напруги, США діють у принципово інших міжнародних умовах, ніж СРСР. Міжнародна спільнота підтримує антитерористичну операцію, здійснює мільярдні донорські вливання в Афганістан. Радянському Союзу, що переслідував, по суті, ті ж цілі (стабілізація ситуації в Афганістані, підтримка близького режиму), довелося діяти в умовах міжнародної ізоляції й протистояти не стільки НВФ, скільки латентній коаліції на чолі з США. Однак операція США, наближаючись по тривалості (вересень 2001 року – цей час) до операції СРСР (грудень 1979 – лютий 1989 року), за результативністю далека від неї — хоча б за розмірами територій, які контролюються ISAF. Все частіше у світових ЗМІ звучать сюжети про неврахування США „радянських помилок”.

Що це, безвідповідальне ставлення до уроків трьох англо-афганських війн і радянської спецоперації? Тим часом не можна не помітити зростання інтересу Пентагону до бойового досвіду ОКРВ. Можна повірити Е. Скотту, який пише: „Від давніх часів в Афганістані зосереджувалася загадкова сила, що періодично проривається на поверхню в найбільш критичні моменти історії, і яка щоразу призводить до непередбачуваного, приголомшливого ефекту” [14].

Все значно простіше й складніше у світлі діалектики. Людство не навчилося, не вміє жити у мирі. З минулих війн, збройних конфліктів воно

Анатолій Костира

засвоює певні уроки, у першу чергу прагматичні, військові, вдосконалюючи механізми та інструментарій знищення супротивника. А на периферії залишаються проблеми запобігання війнам і збройним конфліктам, питання зміцнення миру. На підтвердження цього досить порівняти обсяг розробок двох наук — полемології (теорія війни) і паксології (теорія миру). Афганістан, на жаль, не став винятком.

Навіть повний розгром талібів, „Аль-Каїди, полонення її ватажка зовсім не означатиме перемоги над тероризмом у будь-яких інших вимірах, крім короткострокового військового. Залишаються непорушними, що залягають у шарах століть, соціально-економічні корені. Вони підживлюють міжнародний тероризм, войовничий ісламський фундаменталізм, наркотероризм.

При дотриманні раціонального співвідношення метафізики й діалектики історіософське осмислення спецоперації, природно, буде розширюватися й поглиблюватися. Ми ж вбачаємо історіософський сенс спецоперації в глобальності цієї події, її геополітичних наслідків, у переході змісту внутріафганського конфлікту, внаслідок втручання США й СРСР, з форми локального й регіонального у форму міжсистемної, кульмінаційної сутички наддержав у „холодній війні”, у якій зіштовхнулися ідеологічні інтереси СРСР (захист ідеологічно близького режиму НДПА) з геополітичними прагненнями США, зокрема, в Азії. При цьому проглядається такий детермінаційний ланцюжок: протиборство наддержав – „холодна війна” – Квітнева (Саурська) „революція” в Афганістані – громадянська війна – втручання США – спецоперація СРСР – зникнення однієї з наддержав – геополітичні зміни — монополярний світ – ???.

Всесвітньоісторичний процес — поняття, що охоплює єдність і цілісність людської історії, приховані за зовнішнім різноманіттям локально-історичного. А тому спецоперацію не можна „виривати” з контексту одного з найважливіших маркерів історії другої половини ХХ століття — „холодної війни”. Виходячи зі змісту афганського сегмента цієї війни, спецоперації СРСР, радянсько-американських відносин, антиафганської політики США, ми і вбачаємо суть історіософського розуміння спецоперації в її глобальному сенсі. Воєнно-політична спецоперація СРСР в Афганістані 1979–1989 років – це специфічне, інтегроване явище світової історії другої половини ХХ століття, перший двобій світової спільноти з міжнародним тероризмом, ісламським екстремізмом, наркотероризмом у період кульмінаційного зіткнення СРСР і США в ході „холодної війни”, що закінчилася поразкою СРСР, світової соціалістичної системи, що викликало глобальні трансформації на планеті.

Отже в історіософській авторській інтерпретації спецоперації визначено метафізичні маркери, які навряд чи потребуватимуть переоцінки. Діалектичного переосмислення потребують, по-перше, рівень спецоперації в ієрархії аналогічних історичних явищ (не один з „рядових”

збройних конфліктів, а кульмінаційне зіткнення наддержав); по-друге, методологічні, концептуальні підходи, категоріально-понятійний апарат досліджень воєнно-політичної спецоперації СРСР в Афганістані в 1979-1989 роках.

Історія — суворий суддя. Оцінюючи з метафізичних позицій своє „афганське минуле”, США, сп’янілі від перемоги в „холодній війні” (як свого часу СРСР від підсумків Другої світової війни), не врахували ні діалектики уроків спецоперації, ні кардинальних змін в Афганістані, а також у регіоні й усьому світі, що відбулися за двадцять років після виведення ОКРВ.

Афганістан став останньою для СРСР, але черговою для США воєнно-політичною акцією за рубезжем. Подолавши свого суперника, США, по суті, залишилися віч-на-віч з глобальними проблемами сучасності — міжнародним тероризмом, ісламським екстремізмом, наркотероризмом, породженими самим же Вашингтоном в Афганістані. На шлях до безроздільного гегемонізму й месіанства вже вийшли й інші держави, у тому числі й деякі члени НАТО, ЄС. Це розширить історіософську картину афганської епопеї, ще не завершену для Афганістану, США і світу.

Література:

1. **Костыря А. А.** Историография, источниковедение, библиография спецоперации СССР в Афганистане (1979-1989 гг.). К.: МИЦ „Мединформ”, 2008. — 596 с.; **Червонопиский С. В., Костыря А. А., Сироштан В. Г.** Военно-политическая спецоперация СССР в Афганистане (25 декабря 1979 — 15 февраля 1989 гг.): словарь-справочник. — К.: МИЦ „Мединформ”, 2007. — 380 с.; **Костыря А. А.** Военно-политична спецоперація СРСР в Афганістані (1979-1989 рр.) як кульмінація „холодної війни” // Політичний менеджмент. — 2008. — № 1. — С. 144-157; **Костыря А. А.** Афганський пік „холодної війни” // Наукові праці МАУП. — 2008. — Вип. 1 (17). — С. 198-203; **Костыря А. А.** О параметрах и определении афганской эпопеи 1979-1989 годов. 12.07.2008. <http://afhanistan.ru/doc/12561.html>; Он же. Уроки истории. — 01.12.2008. — Там же: [/doc/13279.html](http://doc/13279.html); **Костыря А. А.** История повторяется. — 29.01.2009. — Там же. [/doc/13914.html](http://doc/13914.html) та ін.

2. Див., напр.: Дипломатический словарь. — 4-е изд., перераб. и доп. — В 3-х т. — М.: Наука, 1984-1986. — Т. 1. — М., 1984. — 423 с. — С. 12, 402; — Т. 2. — М., 1986. — 504 с. — С. 299; Военный энциклопедический словарь. — М.: Эксмо, 2007. — 1024 с. — С. 231, 645.

3. Напр.: **Аллан П., Дитер К.** Афганский капкан: правда о советском вторжении / Пер. с нем. — М.: Междунар. отношения, 1999. — 448 с.; **Гранвилл Дж. К.** Советские военные интервенции в Венгрии, Чехословакии и Афганистане: сравнительный анализ процесса принятия решений / пер. с англ. — Бостон, 1991; Москва, 1993. — 129 с.

4. Изложение директивы Д. Ф. Устинова о вводе войск в Афганистан

Анатолій Костира

// Военно-исторический журнал. – 1991. – № 7. – С. 43.

5. Россия и СССР в войнах XX века: историко-статистическое исследование / автор. кол.: Г. Ф. Кривошеев (рук.), В. М. Андроников, П. Д. Буриков и др. – 2-е изд. – г. Подольск: ГУП МО, 2005. – 712 с. – С. 613–614.

6. Після закінчення спецоперації кількість тих, що загинули в боях, катастрофах та померли від ран і хвороб, а також тих, що потрапили в полон, пропали безвісти, з України складала 3 360 осіб: 2 280 загинули, 80 пропали безвісти. Див: Наследие афганской войны: проблема пленных и пропавших без вести: Междунар. научно-практическая конференция, Москва, 21-24 сентября 1993 г. // Дипломатический вестник. – 1993. – № 21/22. – С. 159. За минулі роки встановлено долю 8 осіб, отже кількість тих, що пропали безвісти, скоротилась до 72 військовослужбовців.

7. Див.: **Ганковский Ю.** Кто, где, когда принял решение о вводе советских войск в Афганистан // Азия и Африка сегодня. – 1994. – № 5. – С. 2-4.

8. О политической оценке решения о вводе советских войск в Афганистан в декабре 1979 года: постановление Съезда народных депутатов СССР, 24 декабря 1989 г. // Второй съезд народных депутатов СССР: стенограф. отчет. – В 6 т. – Т. 4. – М.: изд. Верховного Совета СССР, 1990. – 618 с. – С. 616.

9. **Гете И. В.** Избранные сочинения по естествознанию. М.: Политиздат, 1957. – 396 с. – С. 393.

10. Б. Марушкін зазначає, що з 209 криз за період з 1945-1979 років без участі США сталося лише 62 (30%), без участі СССР – 90 (43%). США брали участь у 81% криз в Азії, 75% – на Близькому Сході. Див.: **Марушкин Б. И.** Феномен холодной войны // XX век. Многообразие, противоречивость, целостность. – М.: Наука, 1996. – 271 с. – С. 157.

11. **Соколов Э. В.** Социальные нормы, запреты и стимулы деятельности в мировом сообществе XXI в. // Запад или человечество? Историософия балканского конфликта: сб. статей / отв. ред. Малинов А. В. – СПб.: изд. Санкт-Петербургского философ. общества; Алетейя, 2000. — 162 с. – С. 139.

12. Напр. див.: Запад или человечество? Историософия балканского конфликта: сб. статей. – С. 41-53.

13. „Аль-Каїда” в перекладі на українську мову означає „база”. Своєрідним зародком організації Усами бен Ладена стала створена ним інформаційна база даних на бойовиків з арабських країн, що воювали в Афганістані в лавах НВФ. Див.: **Кудрявцев А. В.** Феномен „арабских афганцев” // Ближний Восток и современность: сб. статей. – Вып. 17. – М.: ИИИиБВ, 2003. – 398 с. – С. 173.

14. Цит. за: **Хассин М.** Тайны Афганистана. Окультизм коринне неизбежного противостояния христианского Запада и исламского Востока / Пер. с исп. М. Ф. Сотсковой. – СПб.: Евразия, 2008. – 183 с. – С. 7.